Проф. М. О. Корж, доц. О. А. Диннік, О. А. Нікольченко

ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка
НАМН України»

Історія заснування медико-механічного інституту в Харкові: ключові постаті – Микола фон Дітмар, Олександр Фенін, Карл Вегнер, Михайло Ситенко*

Ортопедичній спільноті України та прихильникам ситенківської фахової школи за її межами загалом добре відомий історичний шлях, віхи й етапи розвитку ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М.І. Ситенка НАМН України» переважно за радянські часи, менше — в дожовтневий період, і майже невідомим та не віддзеркаленим є внесок та значення медичного факультету Харківського університету, харківських хірургів-вчених та підприємців до прийняття рішення щодо створення саме в Харкові ортопедичної установи, якій судилося у XX столітті відіграти провідну роль у вирішенні організаційних, наукових та практичних проблем надання ортопедо-травматологічної та лікувально-протезної допомоги й у колишньому СРСР, і в Україні, а у XXI столітті увійти до складу Національної академії медичних наук України.

Необхідно усвідомити зовнішні та внутрішні чинники в спеціальності та суспільстві, що зумовили виділення ортопедичних методів лікування в окрему медичну дисципліну із започаткуванням у Харкові ортопедичного науково-дослідного інституту, організаційно та структурно спрямованого на комплексне вирішення невідкладних, взаємопов'язаних

клінічних, медико-технічних та соціальних завдань державного значення.

Внесок харківської школи хірургів у розвиток вітчизняної ортопедії

Інтерес та застосування ортопедичних методів лікування хворих спостерігається в Харкові з першої половини XIX століття, коли у 1832 р. **проф. Єллінський М. І.** опублікував підручник «Обозрение десмургии» із розділом травматології. У 1843 р. видатний представник кафедри теоретичної хірургії **проф. Струве А. К.**, вихованець та доктор медицини Дерптського університету почав читати на медичному факультеті Харківського університету лекції з десмургії з ученням про вивихи і переломи. У 1849 р. **проф. Наранович П. А.** підготував до друку підручник «Анатомо-физиологическое описание органов движения человеческого тела» (1850).

Хірурги тих часів ініціювали та проводили дослідження з фундаментальних проблем ортопедії. У той час на медичному факультеті єдиним професором по хірургії, що проводив теоретичне і практичне навчання студентів, був директор хірургічної клініки **проф. Грубе В. Ф.** У 1863 р. він доручив старшому ординато-

* Матеріали частково були опубліковані в монографії Корж М.О., Диннік О.А. Витоки інституту імені професора Ситенка: до 110-річчя Державної установи «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М.І. Ситенка НАМН України». — Харків: РА «ІРІС», 2019. — 104 с.

Єллінський Микола
Іванович

Титульний аркуш підручника
Єллінського М. І.

Струве Адольф Карлович

Наранович Петро Андрійович

ру хірургічної факультетської клініки Дудукалову О. І. провести «експериментальную работу над восстановлением костной ткани из переселенного периоста». Але ця тема для докторської дисертації виявилася надто широкою і виконати її не дозволила мізерна грошова учбова допомога. Дудукалов О. І. звузив її і подав як дисертацію «Наблюдения и опыты над восстановлением костного небного свода», яку блискуче захистив і був удостоєний ступеня доктора медицини. Зазначено також, що у 1882 р. за дорученням керівництва медичного факультету, крім своїх курсів, уже професор Дудукалов О. І. читав «Учение о переломах, вывихах и воспалительных хирургических болезнях».

Ще один приклад, який яскраво ілюструє і глибину наукового передбачення, і глибину інтерпретації отриманих результатів експериментальних досліджень — дисертаційна робота «К вопросу о значении надкостной плевы при резекциях и ампутациях», подана в 1871 р. на здобуття ступеня доктора медицини лікарем **Красновим О. І.** за пропозицією проф. Грубе В. Ф. [4].

Ступінь доктора медицини отримали **Габетін Валеріан В'ячеславович** за дисертацію «Влияние повторных кровопусканий на заживление пере-

ломов костей» (1873 р.) та **Морозов Павло Іванович** за дисертацію «О влиянии способа растяжения (Distractionsmethode) на тазобедренный и коленный суставы» (1874 р.). У 1877 р. опублікував наукову працю **Зарубін І. К.** «Огнестрельная рана тазобедренного сустава», **Грубе В. Ф.** — «Osteotomia subtrochanterica», **Дудукалов О. І.** — «Материал к лечению врожденной косолапости (pes varo-eguinus)». Роком пізніше (1878 р.) **Субботін М. С.** захистив дисертацію на ступінь доктора медицини «К вопросу о развитии энхондром в костях». Двома роками пізніше (1880 р.) Грубе В. Ф. видає статті «О гипсовом корсете Сайра» і «Лечение pes varus». У 1882 р. Соколов М. А. отримав ступінь доктора медицини за роботу «О регенерации поперечно-полосатых мышц после травматических повреждений».

Зазначене дозволяє стверджувати, що у 80-х роках ХІХ ст. з'явилися підстави та почали визрівати передумови до виділення проблем ортопедії в окрему медичну, науково-практичну дисципліну.

Названі вище тенденції щодо відокремлення ортопедії посилювалися, а складність прикладних та фундаментальність експериментальних робіт вийшла на якісно новий рівень. Зокрема, у 1891 р. наукову

Грубе Вильгельм
Федорович

Дудукалов Олексій
Іванович

Краснов Олександр
Іванович

Титульний аркуш дисертації
Краснова О. І.

Морозов Павло Іванович

Зарубін Іван Кіндратович

Соколов Микола
Андрійович

Субботін Максим Семенович

роботу, написану **студентом Маланюком В.** за завданням медичного факультету «К учению о трансплантации костной ткани» було відзначено срібною медаллю університету. Удостоєні ступеня доктора медицини були **Пенський Ю. Р.** за дисертацію «Экспериментальное исследование трансплантаций суставных поверхностей эпифизов» (1892) та **Воскресенський В. Ф.** за дисертацію «Синовиальные влагалища кисти руки» (1893) [5]. При цьому проф.

Пенський Ю. Р., на думку сучасних фахівців, виконав операцію з пересадки суглоба в експерименті одним із перших у світі [6].

Проф. Подрез А. П. опублікував дві статті, присвячені лікуванню кісткового туберкульозу, — «Случай непосредственного хирургического вмешательства при туберкулезном поражении шейных позвонков» (1886 р.) і «Об оперативном лечении бугорчатки суставов» (1889 р.). Приват-доцент **Орлов Л. В.** у роботі

Пенський Юліан Романович

Воскресенський Василь
Федорович Подрез Аполлінарій
Григорович Орлов Леонід
Володимирович

Деліцин Сергій Миколайович

Кузнецов Михайло Михайлович

Трінклер Микола Петрович

«Осумкованные экзостозы и их развитие» (1880 р.) висвітлює не менш важливе питання. Не обійдена увагою проблема ампутацій кінцівок — у 1895 р. виходить робота **проф. Деліцина С. М.** «Опыт видоизменения остеопластической ампутации бедра». Приват-доцентом **Кузнецовим М. М.** у 1896 р. опублікована робота «Артродез, показания и результаты этой операции». Він у 1897—1898 рр. викладав в університеті доцентський курс «Современное учение о воспалении суставов». І, нарешті, **Трінклер М. П.** у 1899 р. захистив докторську дисертацію за темою «К хирургии поперечных переломов надколенника». Уже багато років його ім'я носить одна з вулиць, що обіймає територію сучасної Харківської обласної клінічної лікарні.

Приведені далеко не всі публікації, які відображають зміст досліджень ортопедичних проблем вченими-хірургами медичного факультету Харківського університету у четвертий період його існування. Але вони яскраво свідчать про їхню багатовекторність, визрівшу значущу «критичну масу», цілком достатню для відокремлення ортопедії від матері-хірургії. На порядок денний стала організація ортопедичних закладів, які організаційно та структурно будуть відповідати змісту ортопедії та вирішенню її діагностичних, лікувальних і профілактичних завдань.

Перші ортопедичні установи у Харкові

Першу ортопедичну установу в Харкові відкрив відомий ортопед **Фінк Юліус Федорович** у 1896 р. Нею стала приватна ортопедична лікарня із ортопедичною майстернею, де працював досвідчений технік Бартельс Р. Г. У майстерні виготовляли корсети, ортопедичні апарати, татори, взуття тощо [7].

Дуже потужний поштовх для розвитку ортопедії дало відкриття 8 листопада 1895 р. професором фізики Вюртцбургського університету Рентгеном Вільгельмом Конрадом нового виду випромінювання, створення на його основі спеціальних рентгенологічних методів дослідження та використання їх у діагностиці стану опорно-рухової системи. За наявності в установі рентгенівського обладнання та використанням рентгенологічних методів досліджень хворих оцінювали її рівень, сучасність, діагностичні

можливості та обґрунтоване застосування методів лікування.

Наявність рентгенапарата, високий професіональний рівень та намагання крокувати в ногу з часом дозволило учню проф. Грубе В. Ф., відомому харківському щелепно-лицевому хірургу, **проф. Фабриканту М. Б.** приймати у власній лікарні крім профільних, й ортопедичних хворих, а саму установу позиціонувати ще у 1901 р. як ортопедичний інститут [8].

Розвиток промисловості в кінці XIX — на початку XX століття призвів до збільшення кількості постраждалих із свіжими травмами в Харкові. У зв'язку з цим у 1885 р. Харківське Медичне товариство відкрило лікарню для осіб, яким необхідна екстрена допомога. При хірургічних клініках медичного факультету університету почали працювати ортопедичні кабінети. На очолюваний проф. Трінклером М. П. кафедрі хірургічної патології в 1904 р. затверджено посаду асистента, а з 1912 р. — доцента з ортопедичної хірургії, десмургії та вченню про переломи і вивихи. Створюються матеріальні передумови для організації ортопедичної клініки при кафедрі госпітальної хірургії медичного факультету Харківського університету [1].

На наш погляд, із сьогодення видно ще один чинник — це **створення спеціалізованих ортопедо-травматологічних установ**, особливо з лікувально-соціальним спрямуванням. Головним критерієм ефективності їхньої діяльності стало відновлення працездатності постраждалих. Для повного розуміння ситуації зазначимо, що спонукальною причиною для прийняття доленосних рішень державного значення став підготовлений урядом та затверджений царем відповідний закон.

Назване склало підґрунтя до розгляду та прийняття важливого організаційного рішення Радою З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо створення в Харкові Медико-механічного інституту з Медико-консультаційним бюро. Наголосимо, що на думку першого директора Медико-механічного інституту проф. Вегнера К. Ф., поштовхом до швидкого розвитку вчення про переломи в перше десятиліття XX століття стали два чинники: впровадження в прак-

Фінк Юліус Федорович

Приміщення лікарні з ортопедичною майстернею — першої ортопедичної установи у Харкові по вул. Вознесенська, 12 (нині вул. Фейербаха, 12) та відомості про неї у довідковому виданні «Харківський календар на 1904 рік»

Фабрикант Мойсей
Борисович

Лікувальна установа проф. Фабриканта М. Б. на пл. Театральній, 5 (нині пл. Поезії, 5) та відомості про неї в одному з довідкових видань Харкова на початку XX ст.

Хирургическая лечебница и Ортопедический институт доктора М. Б. Фабриканта.

(Театральный площ. соб. д., № 5. Телефонъ № 556).

Специально построенное здание со всеми необходимыми приспособлениями, водяное отопление с принудительной постоянной вентиляцией, дающей двухкратный обмен воздуха в час, электрическое освещение; при лечебнице имеется рентгеновский аппарат. Прием стационарных больных во всякое время; проходящих от 6—7 час. вечера ежедневно. Гимнастика и ортопедическое лечение в известное время по взаимному соглашению. Ординаторъ лечебницы Яковъ Борисовичъ Брандсбургъ.

тику рентгенівських променів і введення закону (правила) про страхування робітників та службовців фабрично-заводської, гірничої та гірничо-заводської промисловості від нещасних випадків, які вимагали максимальне відновлення функції та працездатності потерпілих.

На рентгенографію випала роль «неподкупного контроля над формой сращенной кости, а страховые законы заставляют оценивать функции переломанной конечности» [9].

Голова Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії Микола Федорович фон Дітмар та його іпостасі

Вінцем, закономірним природнім етапом розвитку ортопедії в місті, Слобожанщині та країні стало відкриття у Харкові 8 червня 1907 р. при Раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії Медико-механічного інституту з Медико-консультаційним бюро. Ініціатором створення такої установи після всебічного вивчення та обговорення питання став Голова Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії гірничий інженер, авторитетний підприємець, видатний суспільний діяч, яскравий представник ділової еліти тогочасної держави, учень видатного вченого Менделєєва Д. І. — фон Дітмар Микола Федорович.

Фон Дітмар Микола Федорович

Із матеріалів XXX З'їзду гірничопромисловців
Півдня Росії.

П. 11. «Объ устройствъ медико-механическаго института и медико-консультационнаго бюро въ Харьковѣ при Советѣ Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи».

XXX Съѣздомъ было поручено Совету Съѣзда при участіи врачей Донецкаго бассейна и научныхъ авторитетовъ разработать вопросъ объ учрежденіи при Советѣ Съѣзда въ Харьковѣ Консультационнаго бюро врачей и представить докладъ объ этомъ ближайшему Съѣзду.

Воспользовавшись заграничной командировкой доктора К. Ф. Вегнера, врача Русско-Бельгийскаго О-ва, Советъ Съѣзда просилъ его, вмѣстѣ съ докторомъ Н. А. Гейдеромъ, также уѣхавшимъ за границу съ научной цѣлью, изучить постановку и организацию врачебнаго дѣла при страховыхъ учрежденіяхъ заграничній и значеніе ихъ въ цѣляхъ леченія пострадавшихъ рабочихъ для восстановленія ихъ потери трудоспособности и по возвращеніи изъ заграничній изложить собранныя матеріалы въ докладъ. Въ засѣданіяхъ 21-го іюля и 26-го августа докладъ былъ представленъ на разсмотрѣніе Совету Съѣзда, въ которомъ участвовали приглашенные врачи горныхъ и заводскихъ предпріятій юга Россіи. Въ засѣданіи 26 августа было постановлено докладъ этотъ отпечатать, разослать всѣмъ районнымъ комиссіямъ для дачи отзыва и по полученіи таковыхъ внести въ означенный докладъ соотвѣтственные дополненія и измѣненія и затѣмъ представить его на разсмотрѣніе XXXI очереднаго Съѣзда.

Зала історичного засідання XXX та XXXI З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (вул. Сумська, 18)

Протягом багатьох років постать фон Дітмара М. Ф. за політичними міркуваннями залишалася, за невеликим виключенням, поза увагою радянських істориків, тому наразі приведемо основні відомості про життя та багатогранну діяльність цієї непересічної особистості, які останніми роками з'явилися

в історіографічній літературі. Дуже вдалий її огляд зроблено в роботі Медяника В. Ю. [10].

«М. Ф. фон Дітмар народився 10 травня 1865 року в Москві в родині військового, тому не дивно, що і перша його освіта була військовою. У 1882 р. він успішно закінчив Московський кадетський корпус та отримав звання підпоручика. Але військову кар'єру вирішив не продовжувати. Із 1882 по 1885 рр. навчався як вільний слухач на фізико-математичному та юридичному факультетах Санкт-Петербурзького університету. Проте в умовах бурхливого розвитку промисловості Миколу Федоровича значно більше приваблювали промислові підприємства, металургійні заводи та вугільні шахти. І він обрав для себе фах гірничого інженера, який був одним із найпрестижніших у суспільстві в другій половині XIX — на початку XX століть. Починаючи з 1885 р. протягом навчання в Санкт-Петербурзькому гірничому інституті опанував із високим рівнем навчальних досягнень низку дисциплін, серед яких німецька і французька мови, креслення, гірничу практику і механіка, хімія, геогнозія, гірниче мистецтво, гірничу статистику, гірничу праву, неорганічну і органічну хімію, маркшейдерське мистецтво, мінералогія, палентологія тощо.

Одним із викладачів М. Ф. фон Дітмара був видатний учений і суспільний діяч Д. І. Менделєєв, який відіграв величезну роль у формуванні світоглядних орієнтирів та визначенні життєвих пріоритетів М. Ф. фон Дітмара, зорієнтувавши в перспективності дослідження вугільної та металургійної промисловості Донбасу та особливого місця цього регіону в економічному житті країни. Д. І. Менделєєв був для М. Ф. фон Дітмара не лише видатним вченим, мудрим наставником і педагогом, а й справжнім товаришем і «науковим батьком», постійно закликаючи до наполегливої розумової праці та стимулюючи до наукової роботи. Свідченням глибокої поваги Миколи Федоровича до свого наставника став авторський підручник «Основы счетоводства (по новой форме)», який видав у 1907 р. і присвячено Д. І. Менделєєву [11].

Після закінчення навчання М. Ф. фон Дітмар протягом двох років (1889-1891) працював на Путилівському заводі. У 1891-1895 рр. брав активну участь у будівництві Рязансько-Казанської, Балашово-Харківської, Єлец-Валуйської, Курсько-Воронезької та Катериненської залізниць, здійснюючи геолого-технічні розвідки і пошук джерел водопостачання.

Наступний етап його життєдіяльності пов'язаний із другим рідним для нього містом — Харковом, який був центром південного гірничопромислового регіону імперії. Потенціал міста виявився чудовим полем діяльності для молодого, обдарованого, завзятого та енергійного інженера. Саме під час харківського періоду відбувається становлення М. Ф. фон Дітмара як одного з найуспішніших і найавторитетніших підприємців у середовищі ділової еліти південно-східної України, творчі підйоми в науковому світі, дебют та встановлення на політичній арені як суспільно-політичного діяча.

Ще у 1891 р. М. Ф. фон Дітмар відкрив у Харкові слюсарно-механічну майстерню з виготовлення

деталей для буріння свердловин і гірничої справи. Висока якість і широкий попит на вироби майстерні стали поштовхом до подальшого розширення підприємства. У результаті було створено два заводи — чавунно-мідно-ліварний та котельно-механічний під загальною назвою «Харьковский машиностроительный завод «Н. Ф. фон Дитмар». Вони виробляли інструментарій для буріння свердловин, насоси, машини для гірничої та будівельної справи, крани, парові котли, транспортери і вагонетки. Більшість продукції була орієнтована на потреби гірничовидобувної галузі, передусім, шахт Донбасу. Із початком I-ї Світової війни на заводах М. Ф. фон Дітмара було частково призупинено виготовлення насосів і парових котлів, натомість відбулася переорієнтація виробництва продукції відповідно до потреб воєнного часу. Назване підприємство відоме як «Завод «Світло шахтаря» і працює до сьогодні, а харків'яни з вдячністю згадують його засновника.

Важливою віхою в житті М. Ф. фон Дітмара стала тісна співпраця з органами гірничопромисловців Півдня Росії. Починаючи з 1893 р., він став активним учасником роботи з'їздів гірничопромисловців — першої в імперії представницької організації ділових кіл.

М. Ф. фон Дітмар був одним із організаторів статистичної справи, фундатором гірничозаводської статистики на Півдні України. Під час роботи з'їздів гірничопромисловців регіону його неодноразово обирали секретарем цієї організації, він займав інші виборні та адміністративні посади. Маючи чудову репутацію в торгівельно-промисловому світі, цей авторитетний підприємець у 1906 р. був обраний Головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. На цій посаді він працював до 1917 р. Серед його здобутків варто виокремити успішну координацію дій промислових концернів Південної Росії на внутрішньому ринку, створення стратегії прориву продукції Європи і Близького сходу, популяризацію Донецького вугілля в країнах Середземномор'я, створення статистичного, технічного, юридичного, санітарного відділів у складі Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Починаючи з 1903 р. М. Ф. фон Дітмар був головним редактором галузевого видання з'їздів гірничопромисловців — «Горно-заводской листок», який містив різноманітні рубрики і форми подачі матеріалу, охоплював широкий спектр економічних, політичних і соціальних питань.

Протягом 1912-1916 рр. Микола Федорович плідно працював і в інших організаціях. Зокрема, він був радником голови Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, членом Ради із залізничних питань Міністерства шляхів сполучення, членом Всеросійського союзу земств, Всеросійського союзу міст, очолював Харківське відділення Російсько-Італійської торгівельної палати, був Головою правління Петроградського торгівельного банку. У жовтні 1907 р. М. Ф. фон Дітмара було обрано членом «Госсовета Российской империи». До 1917 р. практично всі найважливіші рішення державної влади в галузі економіки вирішувалися виключно за його участі. Микола

Федорович був блискучим оратором і організатором. Навіть його політичний антипод Л. Д. Троцький — особа з вираженими егоцентричними рисами — називав М. Ф. фон Дітмара «Вождем тяжелой промышленности России».

Будучи яскравим представником класу промисловців, М. Ф. фон Дітмар входив і до інтелектуальної еліти держави. Його наукова діяльність була різнобічною і досить плідною. Вона пов'язана з геологією і бухгалтерською справою. У галузі геології Микола Федорович зробив низку важливих винаходів, пов'язаних із розробленням нових способів дослідження гірських порід. У бухгалтерській справі він був одним із корифеїв рахівництва як науки.

Особливе місце в житті М. Ф. фон Дітмара займала громадська діяльність. Вона пов'язана передусім, із Харківською міською думою, до якої його постійно обирали гласним (депутатом) протягом 1902–1917 рр. Низка важливих пропозицій Миколи Федоровича дістали високу оцінку колег і в результаті були втілені в життя. Зокрема, як член комісії з трамвайного питання, він сприяв появі в Харкові першого трамваю, розробив нові трамвайні маршрути з урахуванням «прибыльности и выгодности». У водопровідній комісії брав активну участь у створенні водопроводу в місті, виготовляючи необхідні матеріали та вироби на власному промисловому підприємстві. Зазначимо, що виготовлені в той час люки водопровідних комунікацій функціонують у місті та служать людям до сьогодні.

Велику роль М. Ф. фон Дітмар відіграв у розвитку вищої технічної освіти. Зокрема, входив до складу піклувальних рад Харківського комерційного училища, Харківського технологічного і комерційного інститутів. Із нагоди 25-річчя діяльності М. Ф. фон Дітмара в гірничо-заводський галузі за рішенням гірничо-промисловців Півдня Росії була запроваджена іменна стипендія М. Ф. фон Дітмара для талановитих студентів у Катеринославському та Петроградському гірничих інститутах. У зв'язку з цим із фонду галузевого з'їзду щороку виділяли по 400 крб для кожного із вказаних навчальних технічних закладів. Вибір студентів, які отримували стипендіальне заохочення, Микола Федорович здійснював особисто.

За своє життя М. Ф. фон Дітмар відзначений багатьма вітчизняними та іноземними нагородами, приведемо дві з них: за благодійницьку діяльність він отримав Орден Святого Станіслава другого ступеню (1910 р.) та був удостоєний почесного звання Командора Ордену Корони Італії (1911 р.). Помер М. Ф. фон Дітмар 5 липня 1919 р. на 54-му році життя від висипного тифу по дорозі з Ростова-на-Дону до Харкова. Поховали його 8 липня 1919 р. у Харкові на Івано-Ускіновенському цвинтарі. Провести в останню путь видатну особистість, що здобула беззаперечний авторитет у торгівельно-промисловому світі, науковому середовищі та на політичній арені, не дивлячись на складнощі часу, прийшло чимало людей. Серед них члени з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії, гласні Харківської міської думи, делегація промисловців і підприємств, представники різноманіт-

них установ і організацій, активним членом яких протягом тривалого часу він був.»

Повне віддзеркалення особистості Миколи Федоровича фон Дітмара приведено у спогадах його товаришем та соратником — Феніним Олександром Івановичем у книзі «Воспоминания инженера» 1938 року [32]. У 1990 році онуком О. І. Феніна — Олександром Сергійовичем Федяєвським ця книга була видана у перекладі англійською мовою під назвою «Вугілля та політика в пізньо-царській Росії: мемуари російського гірничого інженера Олександра Феніна» («Coal and Politics in Late Imperial Russia: Memoirs of a Russian Mining Engineer by Aleksandr I. Fenin») із наведенням кількох родинних фотографій О. І. Феніна в еміграції.

Саме фон Дітмар М. Ф. став ініціатором розгляду питання про страхування робітників від нещасних випадків на Донбасі, координував розроблення програм будівництва залізниць у Донецькому та Криворізькому басейнах [12].

На посаді Голови Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії він постійно приділяв велику увагу охороні здоров'я робітників і створенню для них належних умов праці. За його активної участі організовано рятувальні станції на шахтах для надання швидкої допомоги робітникам під час нещасних випадків та школа гірничих десятників із метою підвищення кваліфікації робітників, що стало значним досягненням того часу.

На наше глибоке переконання, «зустріч» молодого медичної спеціальності, яка займається лікуванням травматичних ушкоджень і захворювань опорно-рухової системи людини та прагне подальшого самостійного розвитку, тобто ортопедії і травматології, з нагальною потребою в цивілізованому (на європейському рівні) розв'язанні проблеми охорони здоров'я робітників у сенсі надання їм висококваліфікованої спеціалізованої допомоги після нещасних випадків на підприємствах гірничозаводської та фабрично-

Олександр Іванович Фенін та його родина. Зліва направо сидять — дружина Емілія Федорівна Феніна (рідна сестра професора К. Ф. Вегнера), тримає на руках молодшого сина Лева та Олександра, старша донька Олена; стоять старший син Федір та донька Марія. Приблизно 1912—1913 рр. Фото із родинного архіву В. М. Рихлякова

заводської промисловості Донбасу та Кривого Рогу саме у Харкові була закономірною та велінням часу.

Деталізуємо сказане. На той час Харків уже 100 років був університетським містом, де активно працював і розвивався медичний факультет. На кафедрах хірургії та в його клініках працювали видатні хірурги, які систематично брали участь, із виїздом на місце, у лікуванні поранених на полях численних війн, що вела Російська імперія в XIX столітті. Зазвичай університетські медики бували і в тривалих зарубіжних фахових відрядженнях, що сприяло їх високому професійному рівню. Розвиток промисловості спричинив підвищення травматизму робітників та, відповідно, і необхідність поліпшення рівня надання їм невідкладної фахової допомоги і лікування наслідків ушкоджень. Стало очевидним, що наступним логічним кроком має стати організаційне рішення щодо відокремлення від хірургії ортопедичної травматології. Слід зазначити, що в Харкові на той час на досить високому фаховому рівні були практично усі гілки медицини. А власне місто Харків стало осередком багатьох знаних медичних професійних шкіл.

Усе викладене знали і розуміли і фон Дітмар М. Ф., як особистість прогресивного державного мислення, як Голова Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, і його однодумці. Гуманне вирішення долі постраждалого від нещасного випадку на виробництві вимагало, крім надання невідкладної допомоги, оцінити ступінь початкової втрати працездатності, визначити доцільність лікування і його метод, провести власне лікування та оцінити кінцевий ступінь втрати працездатності, і за неможливості відновлення втрачених функцій визначити показання до пенсіонування та його розмір. Звичайно, що за необхідності для вирішення і лікувальних, і експертних питань в умовах Харкова можна було залучити фахівця будь-якої спрямованості.

Так, 8 червня 1907 р. з'явилася в Харкові установа, в якій було поєднано визрівші фахові передумови з відповіддю на потужний соціальний запит прогресивних промислових верств суспільства — Меди-

ко-механічний інститут з Медико-консультаційним бюро при Раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Старшим лікарем зазначеної установи було призначено уродженця м. Кам'янця-Подільського, Подільської губернії, випускника Юр'ївського (Дерптського) університету 1894 р., старшого лікаря Петровської рудничної лікарні (нині м. Єнакієве) Вегнера Карла Федоровича.

Для розуміння деталей зазначеного та динаміки його розвитку за перші п'ять місяців від дня заснування приведемо мовою оригіналу повідомлення з хроніки харківської газети «Южный край» [14].

На початку своєї історії інститут кілька разів змінював приміщення. Спочатку він знаходився у орендованій будівлі по вул. Катеринославська, 28 (на розі з вул. Ярославською) і був розрахований на 20 ліжок. Уже через півроку після відкриття інститут на зміг вміщати всіх хворих, які мали потребу. Кількість їх зростала і в восени 1908 року інститут тимчасово розмістили в кількох кімнатах будинку Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії по вул. Сумська, 18/20, поки не було пристосовано приміщення з 45 ліжками на Вознесенській площі, 9 (у будинку родини гірничого інженера Ауербаха С. О.) поряд із губернським казначейством. А з 10 липня 1911 р. до теперішнього часу інститут знаходиться по вул. Пушкінська, 80 у зведеному на початку XX ст. за проектом архітектора Пискунова М. Ф. прибутковому будинку для купця Компанійця Н. М. [15, 16]. Кількість ліжок збільшено до 60, а у другій половині 1920-х років проф. Ситенком М.І. доведено до 150 ліжок.

Нова установа була цілковито пов'язана «пуповиною» з медичним факультетом Харківського університету, а саме, з його кафедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії. На цій кафедрі залишили Ситенка Михайла Івановича після закінчення у 1910 р. медичного факультету Харківського університету. Одночасно молодий лікар працював у факультетський хірургічний клініці, з 1911 — у Жіноч-

Вегнер Карл Федорович

«Въ ноябрѣ 1906 года XXXI съѣздомъ горнопромышленниковъ юга Россіи было постановлено устроить при совѣтѣ съѣзда, въ Харьковѣ, медико-консультаціонное бюро и медико-механическій институтъ, причѣмъ ассигновано было 30,000 рублей на оборудованіе и содержаніе этихъ учрежденій. Въ медико-механическій институтъ постановлено было принимать рабочихъ для освидѣтельствванія и долечиванія только при томъ условіи, если они будутъ присылаемы исключительно горнопромышленными предпріятіями, и притомъ на счетъ послѣднихъ. Въ качествѣ завѣдывающего институтомъ былъ избранъ бывшій старшій врачъ Петровскаго завода — К. Ф. Вегнеръ, которому и было поручено заняться устройствомъ и организаціей института. По порученію совѣта съѣзда, докторъ Вегнеръ отправился въ Германію, гдѣ пробылъ 2 мѣсяца, ознакомился въ германскихъ страховыхъ судахъ съ постановкою дѣла освидѣтельствванія рабочихъ, пострадавшихъ отъ несчастныхъ случаевъ, и изучалъ въ извѣстныхъ медико-механическихъ институтахъ методы леченія поврежденій и способы долечиванія таковыхъ. Медико-механическій институтъ былъ открытъ здѣсь 8 іюня. Помѣщеніе состоитъ изъ 12 комнатъ, изъ которыхъ 4 приспособлены на 20 коекъ. Институтъ снабженъ гимнастическими приборами, рентгеновскимъ аппаратомъ, маятниковыми аппаратами Крукенберга и другими приспособленіями. За все время въ институтъ было освидѣтельствовано 305 человекъ, причѣмъ было сдѣлано 28 хирургическихъ операций. Число присылаемыхъ въ институтъ рабочихъ прогрессивно возрастаетъ, въ виду чего необходимо увеличитъ число коекъ».

Южный край. - № 9245. - 27 листопада 1907 р.

му медичному інституті, а пізніше — у хірургічному відділенні Харківської губернської земської лікарні.

Наразі буде доречно привести імена професорів вчителів Михайла Івановича на медичному факультеті Харківського університету — це були непересічні особистості, чиї імена та справи знаходяться у вдячній пам'яті фахівців та народу — анатоми Белоусов О. К. та Воробьев В. П., патологоанатом Мельников-Разведенков М. Ф., фізіолог Данилевський В. Я., терапевти Шатілов П. І. та Опеньховський Ф. М., судовий медик Бокаріус М. С., хірурги — Орлов Л. В., Трінклер М. П., Пенський Ю. Р., Пржевальський Б. Г., Воскресенський В. Ф.

Під час Першої Світової війни (1914-1918 рр.) Михайло Іванович Ситенко служив полковим лікарем, а протягом останнього року працював в Одеському спеціалізованому травматологічному шпиталі. Безсумнівно, його великий досвід в організації та методиці надання допомоги пораненим у підсумку визначили вибір спеціальності.

У 1918 р. Ситенка М. І. демобілізували, він повернувся до Харкова і зайняв посаду прозектора названої кафедри, але прагнув застосувати накопичений досвід та знання на практиці. При цьому вже тоді мріяв про хірургічну роботу на опорно-руховій системі [17, 18]. У період 1916-1919 рр. кафедру оперативної хірургії та топографічної анатомії очолював **проф. Валяшко Георгій Авксентійович**, а одним із найближчих його помічників став Ситенко М. І. [6]. Крім досягнень у царині класичної хірургії проф. Валяшко Г. А. відомий як автор проведеного і опублікованого у 1916 р. ортопедичного піонерського експериментального дослідження «К вопросу об ампутациях в детском возрасте» [19]. Ця робота за свідчує пріоритет вітчизняних фахівців у вирішенні проблем кукс кінцівок, які ростуть [20].

У 1920-1922 рр. Вегнер Карл Федорович очолював кафедру оперативної хірургії і топографічної анатомії і водночас обіймав посаду директора Медико-механічного інституту. У цей період на медичному

Валяшко Георгій Авксентійович

Частина першого аркуша роботи Валяшко Г. А., опублікованої в «Харьковском медицинском журнале» (1916, Т. XXI, № 1)

факультеті університету працювали майбутні корифеї ортопедії — Ситенко Михайло Іванович, Чаклін Василь Дмитрович та Ніколаєв Лев Петрович [6].

Головним завданням інституту в 1907—1913 рр. було кваліфіковане лікування робітників, постраждалих на виробництві у вугільній, рудничній і гірничозаводській галузях промисловості та визначення в них ступеня втрати працездатності. У цей період інститут виконував в основному функцію експертно-лікувального закладу, через це близько 70% хворих поступали не стільки для кваліфікованого лікування, скільки для поглибленого обстеження з метою визначення їхньої працездатності. Об'єктивно, у цей період по-іншому і не могло бути, бо, по-перше, інститут виконував своє галузеве призначення, по-друге, проф. Вегнер К. Ф. та його учні, з врахуванням світових тенденцій, перебували в процесі активного пошуку і розроблення власних підходів та методів лікування хворих з ушкодженнями і хворобами опорно-рухової системи. Хірургічна спільнота Харкова і, особливо, ініціативні та молоді спеціалісти не лише уважно сліdkували, а й не рідко з Карлом Федоровичем самі брали участь у лікуванні, набували досвіду та підстави до узагальнень. Працювати в Медико-механічному інституті швидко стало почесно. Про сказане свідчить виступ харківського хірурга Шарецького Болеслава Георгійовича в дискусії на XII з'їзді російських хірургів у грудні 1912 р. в Москві [21].

Такі приклади не поодинокі, та чим саме нам цікава постать хірурга Шарецького Б. Г. у контексті дослідження витоків та особистостей Медико-механічного інституту? Коротко розповімо про нього. У 1904 р. закінчив медичний факультет Харківського університету. Був військовим хірургом на фронті під

Ситенко Михайло Іванович

Чаклін Василь Дмитрович

Ніколаєв Лев Петрович

Хірург Шарецький Болеслав Георгійович (зліва) в харківський період життя із двоюрідним братом Ясенем

Б. Г. Шарецький (Харків). При ліченні переломів ми повинні преслідувати в перше время 2 задачі: 1) сопоставити отломки переломанной кости и 2) удержать в правильно сопоставленном положении смещение отломков. То и другое зависит от сокращения мышц; чѣмъ сильнѣе мышцы, окутывающія сломанную кость, тѣмъ больше смещение. По моимъ наблюденіямъ надъ леченіемъ переломовъ въ Госп. хир. клин. и Медико-Механ. Институтѣ въ Харьковѣ необходимо, прежде чѣмъ прибѣгать для выполненія указанныхъ выше 2 задачъ, примѣнить вытяженіе по *Bardenheuer*'у или по *Steinmann*'у и, если вытяженіемъ цѣль не достигнута, примѣнять операцію, въ качествѣ к-рой я считаю наиболѣе цѣлесообразной примѣненіе по *Lexer*'у введенія въ костномозговую каналь, какъ центрального, такъ и периферическаго конца, шина изъ слоновой кости, такъ какъ шина изъ костей самого больного вскорѣ разсасывается и въ этихъ случаяхъ кост. мозоль или вовсе не образуется, или очень слабая. При шинѣ изъ слоновой кости костная мозоль получается крѣпкая.

Текст виступу в дискусії хірурга Шарецького Б. Г. на XII з'їзді російських хірургів (Москва, 19-22 грудня 1912 р.)

час російсько-японської та Першої світової війн. До 1919 р. (з перервами) працював у хірургічній клініці Харківського університету та в Медико-механічному інституті. Був приват-доцентом медичного факультету університету, членом Харківського медичного товариства. У 1919 р. після революційних подій у Російській імперії пан Болеслав як польський патріот повернувся разом із родиною до Польщі, де зробив дуже успішну кар'єру військового лікаря. У вересні 1939 р. полковник медичної служби Війська Польського разом із військовим шпиталем опинився в радянському полоні. У 1941 р. приєднався до армії Владислава Андерса, яку формували на території Радянського Союзу та був призначений начальником медичної служби армії. Воював в Африці. У травні 1944 р. у складі 2-го Польського корпусу, брав участь у знаменитій битві при Монте-Кассіно (Італія), звільняв інші країни Європи. У 1945 р. повернувся до Польщі. Брав участь у розбудові Польської держави — очолював медичну службу її війська, отримав військове звання генерала, а також вчене звання професора [22].

Він є фундатором польської військово-польової хірургії, організував польську військово-медичну академію у м. Лодзі, яка сьогодні носить його ім'я. У книзі, виданій Міністерством оборони Польщі в

1988 р., він тепло описує харківський період свого життя [23].

А ми зазначимо, що саме харківські школи — хірургічна (медичного факультету Харківського університету) та ортопедична (Медико-механічного інституту) підготували для Польщі знаного фахівця та державного діяча. І цей досвід, ймовірно, є першим у підготовці інститутом висококваліфікованих спеціалістів для зарубіжжя.

Професор Шарецький Болеслав Георгійович

До сказаного додамо, що особа та ім'я проф. Ша-рецького Б. Г. належить до таких, які і в хірургічному, і в ортопедичному середовищах вимовляють із пошаною. При цьому роль проф. Вегнера К. Ф. та фахівців Медико-механічного інституту першої генерації є досить суттєвою.

Діяльність інституту під час та після Першої світової війни у справах та особистостях батьків-засновників

Віддзеркалимо особливості роботи інституту в наступний період, починаючи з 1914 р. Як відомо, у цьому році розпочалася Перша світова війна. Харків став госпітальною базою для лікування постраждалих на фронті. Уже через півтора місяці після вступу Росії у війну у Харкові відповідно до рішення XXXIX з'їзду гірничопромисловців було відкрито «военный лазарет для низших чинов и господ офицеров» на 225 ліжок, який став філіалом інституту і за короткий час — провідним лікувальним закладом пацієнтів ортопедичного профілю в південноросійському регіоні та базою підготовки лікарів із питань організації допомоги і лікування поранених із вогнепальними ушкодженнями кінцівок [17, 18, 24]. Водночас половину ліжкового фонду інституту було перепрофільовано для лікування тяжких хворих із вогнепальними ушкодженнями кінцівок.

Проф. Вегнер К. Ф. керував роботою інституту і військового лазарету одночасно. Разом вони склали потужний лікувальний заклад, об'єднаний єдиним адміністративним і науковим керівництвом, єдиною концепцією лікування ушкоджень та хвороб органів опори та руху.

У 1914 р. Вегнер Карл Федорович захистив дисертацію на ступінь доктора медицини «Закрытые переломы диафиза бедра» [25], а в 1917 р. видав монографію «Методика функционального лечения поврежденной конечности» [26]. Провідним напрямом

у діяльності інституту є розвиток функціонального методу лікування ортопедо-травматологічних хворих і, в першу чергу, створення систем скелетного витягнення, що склало основу реалізації цього нового напрямку вітчизняної ортопедії [17, 18].

За останні 100 років про професора Вегнера К. Ф. написано багато і добре, але, на наш погляд, у переліку досягнень цієї непересічної особистості залишилися «поза кадрам» його людські якості та певною мірою стиль життя і роботи. Змінилися часи і суспільство, сучасний читач віддає перевагу одушевлених історій науки та її особистостей. Тому вважаємо доречним навести свідчення та думки з цього приводу учня, соратника і послідовника Карла Федоровича — **професора Чакліна В. Д.**, які він виклав у своїй праці «Жизнь, искание, встречи» [27]. Завдяки зусиллям та енергії одно із його найкращих учнів — професора Мітбрейта Йосипа Мойсейовича ця книга була видана у 2000 р. у Єкатеринбурзі накладом усього 1000 примірників, є раритетом і на сьогодні для широкого загалу практично недоступна. Із задоволенням наводимо ці свідчення та думки мовою оригіналу:

«...Это выдающийся ученый, клиницист и организатор с необыкновенным трудолюбием. Он пунктуально появлялся в институте в 9 часов утра и уходил из своего кабинета в 9 часов вечера после доклада дежурного травматолога. Кабинет с огромной библиотекой на всех европейских языках был для него домом, творческой лабораторией, местом создания монументальных монографий.

Система и точность работы иногда поражала нас, молодых ученых. В тяжелые годы голода и холода он, завернувшись в одеяло, неизменно сидел у себя в кабинете, делал рисунки к книге или писал и требовал от нас доклада о результатах вечернего обхода не позже 8 часов вечера. Если кто-нибудь из нас запаздывал на 5 минут, Карл Федорович нервничал и говорил весьма сдержанным тоном.

Титульний аркуш звіту про діяльність лазарету

ОТЪ СОВѢТА СЪѢЗДА горнопромышленниковъ юга Россіи.

Въ засѣданіи 18-го Декабря 1914 г., по предложенію Предсѣдателя Совѣта, Совѣтъ Съѣзда постановилъ объ изданіи отчета о дѣятельности Лазарета Совѣта Съѣзда для раненыхъ воиновъ. Цѣль такого изданія заключается не только въ томъ, чтобы жертвователи знали и видѣли, на что идутъ ихъ средства, но также и въ томъ, чтобы тѣ способы лѣченія, которые примѣняются въ Лазаретѣ Совѣта Съѣзда, получили бы широкую огласку и вызвали бы надлежащую критику и оцѣнку ихъ, способствуя такимъ образомъ дальнѣйшему ихъ усовершенствованію и проложенію новыхъ путей и новыхъ способовъ въ дѣлѣ лѣченія поврежденной раненыхъ воиновъ.

Составленіе отчета поручено Совѣтомъ Съѣзда старшему врачу Лазарета, завідующему Медико-Механическимъ Институтомъ Совѣта Съѣзда д-ру мед. К. Ф. Вегнеру¹⁾.

Предсѣдатель Совѣта Съѣзда Н. фонъ-Дитмаръ.

Текст доручення Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії

Скелетне витягнення верхньої кінцівки

Вегнер Карл Федорович у своєму робочому кабінеті

Титульний аркуш дисертації на ступінь доктора медицини Вегнера К. Ф. (1914)

Титульний аркуш монографії проф. Вегнера К. Ф. (1926)

Точность начала работы, педантичный контроль за больным в послеоперационном периоде и в процессе функционального лечения пострадавшего с переломом, особенно бедра и плечевой кости, составляли стиль работы института, основателем и первым директором которого был К. Ф. Вегнер. Требовательность к работе своих помощников была адекватна требовательности к себе. Стиль работы характеризует ученого.

Но не только аккуратность, деловитость и требовательность характеризовали стиль работы К. Ф. Вегнера. Он был всесторонне образованным врачом, знал 4 иностранных языка, следил за международной литературой, был участником всех европейских ортопедических и травматологических конгрессов, следил за новизной идей и методов лечения. Его лекции сопровождалась рисунками на доске, причем он рисовал цветными карандашами правой и левой рукой, что производило большое впечатление на студентов и врачей. Его книги писались в трудные годы, все рисунки сделаны самим автором...».

«...Можно было поражаться его работоспособности даже в пожилые годы. Он часто советовался со своими ближайшими помощниками, стимулировал их к изучению литературы и языков. В частной жизни был интересным собеседником, любил вкусно поесть и выпить в кругу друзей. Много рассказывал о встречах с крупными хирургами и ортопедами (Биром, Ланге, Шанцев, Штейманом и др.). Печатавшаяся в те годы в немецком журнале «Munchener Medicinisch-quirurgische Wochenschrift» монументальная работа Бира о регенерации служила предметом больших дискуссий в нашей среде. Нас всех занимали не только клинические вопросы, но и общебиологические процессы заживления костной и хрящевой ткани. Докторские диссертации М. И. Ситенко и моя, которые шли параллельно, отражали патологические процессы в указанных тканях и морфологические процессы регенерации...».

«...Насколько был важен научный контакт между руководителем и его помощниками, иллюстрирует следующий маленький штрих. Г. И. Турнер, большой мастер по лечению переломов костей гипсовой повязкой, глубоко теоретически обосновал процессы заживления переломов и роль гипсовой повязки для улучшения регенерации. Он написал в журнале дискуссионную статью. В ней затрагивались и вопросы функционального лечения переломов (направление К. Ф. Вегнера), причем автор статьи в своих теоретических суждениях основывался на работах Heile. К. Ф. Вегнер, прочтя эту статью, остротой которой было направлено против него, внутренне переживал некоторые дискуссионные вопросы, но нигде не мог отыскать работ Heile, так как Генрих Иванович не указал источника. Эта дискуссия совпала с периодом моего изучения патологических процессов в костях и хрящах, и я фундаментально изучил все работы Heile еще до дискуссии. Поэтому когда Карл Федорович пожаловался, что он не может написать ответ, не изучив работ Heile, я принес ему не только оригинал этой работы, но и дал соответствующую трактовку патофизиологических вопросов, затронутых в дискуссии. К. Ф. Вегнер был в восторге и изложил свою точку зрения в защиту функционального лечения переломов, дав свою трактовку патологическим процессам в костях, в том числе, исходя из той же работы Heile, которую он изучил досконально в оригинале.

Этот пример и множество других были у нас предметом дискуссии в кабинете Карла Федоровича, где его ближайшие помощники — М. И. Ситенко и я — доктора наук — могли спорить с шефом, исходя из собственных исследований...».

«...Карл Федорович Вегнер развил глубоко продуманное и теоретически обоснованное **функциональное** направление в травматологии. Оставил неизгладимый след в развитии травматологии-ортопедии, положив в основу функционального на-

правления физиологии и патофизиологии мышц при переломах костей и биомеханику суставов. По существу, процессы distraction, компресии и регенерации при переломах изучались нами уже в тот период. Методом тщательной физиологической репозиции достигалось «первичное сращение» отломков; демонстрируя на хирургическом съезде в Ленинграде, еще до Первой мировой войны, точное вправление отломков и полное восстановление функции суставов, К. Ф. Вегнер привлек к себе всеобщее внимание хирургов. Известно, что после этого заседания председатель Съезда профессор Федоров (вождь хирургии того времени) особенно отметил блестящий метод безкровного лечения переломов, а К. Ф. Вегнер был признан ведущим травматологом. Последующий период развития нашей специальности, как в мирное, так и в военное время (опыт Первой и Второй мировых войн) показал правильность такой оценки функционального направления, построенного на патофизиологическом анализе нормальных и ретрагированных мышц...».

Апофеозом досягнутого проф. Вегнером К. Ф. у Медико-механічному інституті професійного, організаційного та педагогічного рівня, віддзеркаленням набутого великого досвіду лікування хворих із ушкодженнями кінцівок мирного і воєнного часу методом постійного скелетного витягнення стала видана в 1926 р. фундаментальна монографія «Переломы и их лечение», яка прийнята рішенням Вченої ради Народного комісаріату охорони здоров'я спеціальним учбовим посібником для медичних ВНЗів країни [28]. У серпні 1926 р. проф. Вегнер К. Ф. переїхав на роботу до Москви. У 1929 році Карл Федорович емігрував до Швейцарії. Нажаль, детальної інформації про його діяльність за кордоном ми до сьогодні не маємо. Пошук продовжуємо.

У 1920 р. інститут підпорядковано Наркомздраву України і перейменовано в Перший державний Український медико-механічний інститут, але до 1925 р. практичні завдання залишаються незмінними. У 1924 р. Ситенко М. І. захищає дисертацію на ступінь

доктора медичних наук «О свободной костной пластике при псевдоартрозах» [29].

Як видно, починаючи з 1914 р., інститут став більшою мірою науково-лікувальною установою і тому із його назви словосполучення «Медико-консультаційне бюро» зникає, але соціальна складова проблеми продовжує свій розвиток в інших, масштабніших організаційних формах, які мають виражену реабілітаційну спрямованість. За великим рахунком назване спонукало реорганізація інституту в листопаді 1925 р. в Український Державний клінічний інститут ортопедії і травматології, на який було покладено функції головного в республіці. Основним завданням інституту стало докорінне покращання та розвиток спеціалізованої ортопедо-травматологічної та протезно-ортопедичної допомоги населенню України. У цьому самому році Ситенко Михайло Іванович публікує програмну статтю «Задачи, организация и направление деятельности Клинического института травматологии и ортопедии при отделе рабочей медицины НКЗ» [30]. Велими суттєву роль відіграла опублікована невдовзі проф. Ситенком М. І. стаття «О современных методах лечения переломов» у створеному ним журналі «Ортопедия, травматология и протезирование» [31].

Призначений у 1926 р. директором інституту проф. Ситенко М. І. уже став досвідченим лікарем, ортопедом-хірургом, представником нової генерації вчених та організаторів науки і практичної охорони здоров'я, талант якого розкрився в повну силу в умовах нового суспільно-політичного ладу.

Невеликий, але потрібний для розуміння етапів і особливостей розвитку фаховою школою напрямків проблеми, відступ. Як фахівець із державним складом ума Михайло Іванович, разом із розробленням клінічних аспектів ортопедії і травматології, розвиває медико-технічний та соціально-трудовий реабілітаційні напрями. Про це свідчить організація:

— відділу протезування та апаратотерапії в складі Українського Державного клінічного інституту ортопедії і травматології (1929 р.);

Проф. Вегнер К. Ф. (у центрі) із своїми найкращими учнями Ситенком М. І. (зліва) та Чакліним В. Д. (справа) і співробітниками інституту (1924 р.)

Проф. Вегнер К. Ф., проф. Ситенко М. І. з лікарями-інтернами інституту, зліва направо — Тарковська В. Я., Опацька М. М., Куроедова І., Скригін В. П. (1926 р.)

— інституту відновлення працездатності травма-тиків у м. Слав'янську (1934-1941 рр.);

— дослідної станції в складі Українського Державного клінічного інституту ортопедії і травматології, яка займалася перекваліфікацією, працевлаштуванням, вивченням шляхів та методів повернення до праці інвалідів ортопедо-травматологічного профілю і, особливо, без верхніх кінцівок (1934-1936 рр.);

— ортопедичного трудового профілакторію на базі інституту, але підпорядкованого Наркомату соціального забезпечення України з аналогічними, але масштабнішими функціями (1936-1941 рр.).

У 1946 р. об'єднано Харківський ортопедичний трудовий профілакторій Мінсоцбезпе УРСР і Центральну науково-дослідну станцію трудової експертизи Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань Мінздора УРСР і створено Український центральний науково-дослідний інститут експертизи працездатності та організації праці інвалідів (УкрЦІЕПІН) у системі Мінсоцбезпе УРСР. А останній в свою чергу, у 1976 р., реорганізовано в Український науково-дослідний інститут протезування, протезобудування, експертизи та відновлення працездатності інвалідів (УкрНДІ протезування) в системі Мінсоцбезпе УРСР. Територіально обидві установи розташовувалися у Харкові. Також у Харкові після війни з 1944 до 1956 рр. працював і перший Український науково-дослідний інститут протезування в системі МОЗ УРСР, започаткований за участі інституту ім. проф. М. І. Ситенка [20]. Останній у 1956 р. було реорганізовано в Донецький науково-дослідний інститут травматології та ортопедії.

Потім були роки, десятиліття і навіть уже століття постійних пошуків, сумнівів, прозрінь, невдач, професійних та моральних звитяг, визнання у хворих, у місті, країні, світі. Словом, те що лежить поза межами поставленої мети цієї статті, добре відоме читачеві та увійшло до скарбниці надбань вітчизняної медицини як здобутки Інституту імені члена-кореспондента Академії наук УРСР, заслуженого діяча науки УРСР, професора Михайла Івановича Ситенка та когорті його видатних соратників, учнів та послідовників.

На завершення наголосимо, що крім досягнення високого рівня фахових знань, швидке становлення, бурхливий розвиток, клінічні та організаційні успіхи інституту стали можливими ще і завдяки високому інтелектуальному та культурному рівню колективу, що сформував професор Вегнер К. Ф. та примножив професор Ситенко М. І., які власне і підготували ґрунт, на якому пишним цвітом розквітла харківська ортопедична школа.

І сам Карл Федорович, і його учні були блискучими лекторами, володіли іноземними мовами, крім вітчизняної, знали зарубіжну фахову літературу. Любили художню літературу та театр. За свідченням проф. Чакліна В. Д., Карл Федорович з ним говорив німецькою мовою, а з проф. Ніколаєвим Л. П. — французькою [27].

Інтелектуальне та культурне середовище університетського Харкова «делегувало» до інституту своїх яскравих представників. Розповімо про двох із них

— подружжя Ніколаєва Льва Петровича та Недригайлової Ольги Вікторівни [18].

Нагадаємо, що крилата фраза проф. Ситенка М. І. «Біомеханіка — філософія ортопедичного мислення» найяскравіше віддзеркалює значення цієї науки. Саме у стінах інституту, завдяки старанням і таланту видатних учених **Ніколаєва Л. П.** та його супутниці, соратника та помічника **Недригайлової О. В.** було засновано перший у країні відділ біомеханіки, а у вітчизняній ортопедії, травматології та протезуванні стали широко застосовувати біомеханічні методи.

Щодо середовища. Лев Петрович народився в родині художника, у 17 років закінчив природниче відділення Паризького університету, а потім там же два курси медичного факультету. У 1917 р. поселився у Харкові у свого дядька, письменника Гліба Успенського. Де і познайомився з майбутньою дружиною Ольгою Недригайловою. У Харкові Ніколаєв Л. П. поступив на 3-й курс медичного факультету Харківського університету, а в 1920 р. розпочав трудову діяльність. Він був людиною широкої ерудиції, талановитим лектором, знав іноземні мови. Проф. Ніколаєв Л. П. викладав курси порівняльної анатомії, біомеханіки, морфогенезу, антропології і антропометрії. Його ім'я було відоме за кордоном через опубліковані не лише у вітчизняних, а й у зарубіжних виданнях роботи. Ніколаєва Л. П. було обрано почесним членом Паризького товариства морфологів, а потім дійсним членом Паризького товариства антропологів.

Яскравою особистістю була й Ольга Вікторівна Недригайлова. Народилась вона в 1898 р. у Харкові в родині відомого вченого, одного із засновників вітчизняної мікробіології і бактеріології проф. Недригайлова Віктора Івановича. Гімназію закінчила із золотою медаллю, вищу медичну освіту отримала в Харкові. Серед особистостей, із якими спілкувалася в родині Ольга Вікторівна, були видатні природознавці і вчені Інституту Пастера в Парижі і в тім числі випускник медичного факультету Харківського університету, лауреат Нобелівської премії, проф. Мечніков Ілля Ілліч [18].

Не будемо перераховувати всі її напрацювання — вони відомі, лише зазначимо її прекрасне володіння французькою, німецькою та англійською мовами, а також те, що їй одній із перших у країні за наявності наукових робіт без захисту дисертації був присуджений вчений ступінь кандидата медичних наук із затвердженням вченого звання старшого наукового співробітника. А її докторська дисертація «Имобилизационные контрактуры (изменение строения тканей опорно-двигательного аппарата при иммобилизации и восстановительные процессы под влиянием функции)», захищена вже після Другої Світової війни є взагалі зразковою показовою.

Ще однією видатною особистістю у Харкові був патологоанатом і гістолог **професор Єленевський Костянтин Феліксович**, випускник медичного факультету Харківського університету 1891 р., учень професора Крилова Володимира Платоновича. У Харкові він завідував морфологічним відділенням

З батьком, матір'ю, братом та сестрою

З матір'ю, проф. Мечніковим І. І. та його дружиною

Ніколаєв Л. П. зі своєю дружиною-ситенківкою Недригайловою О. В. Фотографії з архіву Ніколаєвої-Курганової О. Л. та Курганова С. Ю.

Хіміко-Мікроскопічного інституту при Харківському Медичному товаристві, кафедрою патологічної анатомії у Жіночому медичному інституті, потім в Українському інституті удосконалення лікарів, а також мав широку прозекторську практику. Як приведено вище, в докторських дисертаціях і Вегнера К. Ф., і Ситенка М. І., і Чакліна В. Д. червоною ниткою проходять морфологічні дослідження. Не дивно, що очоливши інститут професор Ситенко М. І., запрошує на роботу Костянтина Феліксівича, надавши йому широкі повноваження у організаційному формуванні лабораторного відділу, до складу якого увійшли патоморфологічна, бактеріологічна і клінічна лабораторії. Початок діяльності Єленевського К. Ф. в інституті співпав з періодом перебудови його роботи в цілому новим очільником, який звернув особливу увагу на необхідність проведення широких лабораторних досліджень, що дозволять зрозуміти характер і послідовність біологічних процесів та патологічних станів тканин опорно-рухової системи. Зазначимо, що саме під керівництвом проф. Єленевського К. Ф. в інституті було започатковано напрямок експериментальних досліджень на тваринах, першими виконавцями яких були **Зайченко Ілля Леонтійович** та **Новаченко Микола Петрович**.

Його участь у роботах науковців Українського державного інституту ортопедії та травматології зробили їх визначними. Приведемо їх імена — Ситенко М. І., Чаклін В. Д., Зайченко І. Л., Новаченко М. П., Тафт О. В., Скосогоренко Г. П., Шкуров Б. Й., Ховенко М. В., Маркс В. О. та інші.

На думку його послідовників для науково-дослідної діяльності проф. Єленевського К. Ф. характерними були ретельність і сумлінність у описанні наукових даних, прагнення широко використати результати біопсійних досліджень та тісний зв'язок із клінікою, що надає висновкам його праць велику практичну цінність [31]. Значущою оцінкою особистості Костянтина Феліксівича є слова професора Чакліна В. Д. у його приведений вище книзі «Жизнь, искания, встречи»: «С особой теплотой вспоминаю своих учителей Н. П. Тринклера, К. Ф. Вегнера, К. Ф. Еленевского, которые научили меня понимать патологию и биохимию локомоторного аппарата, физиологически мыслить и оперировать с должным искусством».

Підкреслимо, що фахова спрямованість названих харківських корифеїв медицини та біомеханіка склали в цілому кореневу систему синтенківської ортопедичної школи, а за великим рахунком і основний зміст сучасної ортопедії.

Певна річ, не всі співробітники мали такий потенціал, але, зазвичай, створене в інституті та ретельно збережене інтелектуально-культурне середовище і творчий дух були для новачків орієнтиром та взірцем для наслідування і зростання.

Професор Вегнер К. Ф. є учителем двох спеціалістів — засновників ортопедичних шкіл колишнього Радянського Союзу: проф. Ситенка М. І. (харківської) та проф. Чакліна В. Д. (уральської, а потім, певною мірою й московської).

Сленевський Костянтин Феліксович

Зайченко Ілля Леонтійович

Новаченко Микола Петрович

Проф. Вегнер Карл Федорович

Проф. Ситенко Михайло Іванович

Проф. Чаклін Василь Дмитрович

Засновники ортопедичних установ та шкіл

Таким чином, **предтечею** організованого у Харкові Медико-механічного інституту з Медико-консультаційним бюро при Раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії є медичний факультет Харківського університету з потужним, національним, культурним, просвітницьким, благочинним та науково-практичним потенціалом. Його розвиток та зростання хірургів до рівня фундаментальних наукових досліджень ортопедичного спрямування, висококваліфікованих втручань на опорно-руховій системі людини і розуміння, що ортопедія взагалі та ортопедична травматологія зокрема, є самостійною гілкою медицини зі своїм організаційним та структурним забезпеченням, складають **першоджерела** Інституту. А його

підґрунтям є створена та реалізована у відповідь на соціальний запит суспільства гуманна концепція високопрофесійного вирішення комплексу медико-соціальних завдань, де доля травмованої або хворої людини завдяки прийняттю обґрунтованих, адекватних клінічних, медико-технічних, експертних та соціальних рішень є визначальною.

Власне **інститут** ім. проф. М. І. Ситенка та його **фахова школа** пройшли перевірку справами та часом, уже давно стали національним надбанням народу і Української держави із притаманним почуттям обов'язку і відповідальності, заслуженим моральним правом та потужним всебічним потенціалом до подальшого розвитку, гідного масштабу та величі своєї 113-літньої історії.

Список використаних джерел

1. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) / Под ред. проф. И. П. Скворцова и проф. Д. И. Багаля. Репр. Изд. — Х.: Издательство САГА, 2011. — 12 с., V, 471 с., 314 с., XVI с., 18 с. порт.
2. Библиотека Харьковского национального университета имени Н. В. Каразина за 200 лет (1805-2005) / Н. М. Безрюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. — Х.: Тимченко, 2006. — 390 с.
3. Альбом к столетию (1805—1905) Императорского Харьковского университета / Под. ред. проф. Д. И. Багаля, фотограф А. М. Иваницкий. — Репринтное издание. — Х.: Издательство САГА, 2007. — 40 с.
4. Краснов А. И. К вопросу о значении надкостной плевы при резекциях и ампутациях: дис. ... докт. медицины / А. И. Краснов. — Х., 1871. — 64 с.
5. Пенский Ю. Г. Экспериментальное исследование трансплантаций суставных поверхностей эпифизов: дисс. докт. медицины / Ю. Р. Пенский. — Х., 1892. — 82 с.
6. Становлення і розвиток кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії Харківського національного медичного університету (до 130-річчя від дня заснування) / В. М. Лісовий, В. А. Капустник, В. Г. Дуденко та ін. // Експериментальна і клінічна медицина. — 2014. — № 2 (63). — С. 7-14.
7. Корж А. А. Основные этапы развития протезирования в Харькове / А. А. Корж // Травматология и протезирова-

- ние: Респ. межвед. сб. — Киев: Здоров'я, 1970. — Вып. 5. — С. 153-158.
8. Объявление о хирургической лечебнице и Ортопедическом институте доктора М. Б. Фарбиканта // Медицинский указатель [составленный и изданный Благоевещенскою аптекою провизора С. Б. Чудновского]. — Х., март 1901. — С. 67.
 9. Сильвай К. К. Карл Федорович Вегнер (1864-1940) (Из истории отечественной травматологии и ортопедии) / К. К. Сильвай, Т.П. Галица // Ортопедия, травматология и протезирование. — 1970. — № 12. — С. 71-76.
 10. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дитмар яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть XIX — початок XX ст.) / В. Ю. Медяник // Гуманітарний журнал. — 2012. — Вип. 2-3. — С. 215-223.
 11. Дитмар Н. Ф. фон. Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. — Х.: Типограф. Н. А. Цедербаум, 1907. — 80 с.
 12. Честование Н. Ф. фон Дитмара и А. И. Фенина: [25-летие деятельности в горн. пром-ти] // Харьковские губернские ведомости. — 1914. — 3 декабря.
 13. Доклад комиссии XXXI съезда горнопромышленниками Юга России по 11-му вопросу программы «Об учреждении при Совете Съезда Медико-Механического Института и Медико-Консультационного Бюро / предс. комиссии горн. инженер С. Ф. Янчевский // Труды XXXI Съезда Горнопромышленников Юга России (15-28 ноября 1906 г.). — Т. 1. — Х.: Типография Б. Бенгис, 1907. — XI гл.
 14. Местная хроника: Медико-механический институт // Южный край. — 1907. — № 9245. — 27 ноября.
 15. Местная хроника: Медико-механический институт // Южный край. — 1908. — № 9 (22). — 9 октября.
 16. Исторический очерк научно-организационной и методической деятельности Института ортопедии и травматологии им. проф. М. И. Ситенко / Н. А. Корж, Д. А. Яременко, В. Б. Таршис, Е. Г. Шевченко. — Харьков, 2001. — 80 с.
 17. История института. Воспоминания о людях, судьбах, времени / Под ред. проф. Корж Н. А. — Х.: Прапор, 2007. — 208 с.
 18. Валяшко Г. А. К вопросу об ампутациях в детском возрасте / Г. А. Валяшко // Харьковский медицинский журнал. — 1916. — Т. XXI, № 1. — 15 с.
 19. Дынник А. А. Очерки истории клинического протезирования в Украине / А. А. Дынник. — Х.: ЧП «Ингвин», 2013. — 240 с.
 20. Шарецкий Б.Г. Выступление в прениях [Раздел VII Хирургия конечности]: материалы XII съезда российских хирургов (19-22 декабря 1912 г.). — М., 1912. — С. 193.
 21. Поляки на мапі Харкова (Будинки, пов'язані з життям і діяльністю поляків у Харкові): історична карта-проспект / Генеральне консульство Респ. Польща у Харкові [координатор проекту І. Журавльова]. — 2012.
 22. Zychowicz G. General Boleslaw Szarecki 1874-1960 / G. Zychowicz — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1988. — 184 s.
 23. Вегнер К. Ф. Отчет о деятельности лазарета Совета Съезда горнопромышленников юга России для раненых воинов в гор. Харькове (от 13-го сентября 1914 г. по 1-е января 1915 г.) / К. Ф. Вегнер. — Х., 1915. — Вып. 1. — 16 с.
 24. Вегнер К. Ф. Закрытые переломы диафиза бедра: дисс. ... докт. мед. наук / К. Ф. Вегнер. — Х., 1914. — 231 с.
 25. Вегнер К. Ф. Методика функционального лечения поврежденных конечности / К. Ф. Вегнер. — М.: Типография Рябушинского, 1917. — 75 с.
 26. Чаклин В. Д. Жизнь, искания, встречи / Под ред. И. М. Митбрейта. — Екатеринбург, 2000. — 260 с.
 27. Вегнер К. Ф. Переломы и их лечение / К. Ф. Вегнер. — М., Л.: Государственное издательство, 1926. — 336 с.
 28. Ситенко М. И. О свободной костной пластике при псевдоартрозах: дисс. ... докт. мед. наук / Ситенко М. И. — Х., 1924.
 29. Ситенко М. И. Задачи, организация и направление деятельности Клинического института травматологии и ортопедии при отделе рабочей медицины НКЗ / М. И. Ситенко // Профилактическая медицина. — 1925. — № 11. — С. 55-60.
 30. Ситенко М. И. О современных методах лечения переломов / М. И. Ситенко // Ортопедия, травматология и протезирование. — 1927. — № 4. — С. 51-55.
 31. Гордиенко В. М. Константин Феликсович Еленевский (К 100-летию со дня рождения) / В. М. Гордиенко, Е. Я. Панков // Ортопедия, травматология и протезирование. — 1965. — № 1. — С. 83-85.
 32. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России / А. И. Фенин. — Прага, 1938. — 199 с.

История основания медико-механического института в Харькове: ключевые фигуры — Николай фон Дитмар, Александр Фенин, Карл Вегнер, Михаил Ситенко

Проф. Н.А. Корж, доц. А. А. Дынник, О. А. Никольченко

Статья посвящена истории создания и развития Медико-механического института в Харькове и личностям, которые принимали управленческие решения и заложили фундамент ситенковской ортопедической школы.

Ключевые слова: медико-механический институт, ортопедия и травматология, фон Дитмар Николай, Фенин Александр, Вегнер Карл, Ситенко Михаил.

Foundation history of the medical-mechanical institute in Kharkiv: key figures – Nikolai von Ditmar, Aleksandr Fenin, Karl Waegner, Mikhail Sytenko

Prof. N.A. Korzh, PHD A.A. Dynnik, PHD O.A. Nikolchenko

The article is about history of the organization and development of the Medical-Mechanical Institute in Kharkiv and about individuals who made the management decisions and laid the foundation of the Sytenko orthopedic school.

Key Words: Medical-Mechanical Institute, Orthopedics and Traumatology, von Ditmar Nikolai, Fenin Aleksandr, Waegner Karl, Sytenko Mikhail.

Контактна інформація: Корж Микола Олексійович —
д-р мед. наук, професор, директор ДУ «Інститут патології хребта та суглобів
ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України»,
ORCID ID: 0000-0002-0489-3104, e-mail: mykola.korzh47@gmail.com

Стаття надійшла 06.11.2020 р.